

כחלום יעוף

משה מונטיפיורי חלם לסייע לתושבי ארץ ישראל העניים באמצעות עידוד עבודה יצרנית וחקלאית, רפואה מודרנית וחינוך מתקדם. מכל מפעליו אלה – שבהם הושקעו כסף רב ומאמצים עצומים – לא נותר מאומה, אולם חלומו שינה את התודעה והניח את התשתית להבנה שיהודים יכולים לחיות חיי מעשה בארץ תמר הירדני

**בשנות הארבעים
הציע מונטיפיורי
ללמד את צעירי
היישוב אריגה
וטוויה. הדבר
הנעים את הקנאים
בירושלים שראו
בכך ניסיון לדחוף
צעירים להשכלה
ולחינוך מודרני**

מכונת הדפוס ששלח מונטיפיורי לישראל ב"ק המוצגת היום בבית הספר לתקשורת של המרכז הבינתחומי בהרצליה

רדיעותיו של הקורא הממוצע על מפעליו של משה מונטיפיורי בארץ ישראל מסתכמות בדרך כלל בטחנת הרוח של משכנות שאננים בירושלים. אולם בששת העשורים שבהם פעל מונטיפיורי למען היישוב היהודי הייתה טחנת הרוח רק פסיק קטן בשורה מרתקת של מפעלים, פרויקטים ויוזמות כלכליות שמונטיפיורי הגה במטרה להביא להבראה כלכלית של היישוב. מונטיפיורי, שהיה איש עסקים אמיד ובעל קשרים בעולם כולו, נדהם בביקורו הראשון בארץ ב־1827 לנוכח העוני הנורא שבו היו שרונים יהודי ארץ ישראל, ובעיקר הירושלמים שבהם. הוא גמר ואמר לחלץ את היישוב היהודי ממצבו הכלכלי העגום, ובמהלך הביקור רשם ביומנו:

היום הזה תחל תקופה חדשה בחיי. נכון אני מעתה להקדיש זמן יותר רב לטובת העניים (ספרי הזכרונות לסיר משה מונטיפיורי ורעייתו יהודית, בעריכת אליעזר הלוי חלק א, ספר ראשון, עמ' 28).

סיר יהודי מונטיפיורי
היה משה מונטיפיורי הישראלי הראשון ששלח
מכונת הדפוס מאנגלנד. מכונת הדפוס
העתיקה הייתה ב"ק מונטיפיורי. בית הספר
לתיאטרון ירושלים
ב"ק מונטיפיורי (היום מרכז
התקשורת) היה ממוקם
במבנה שבו נמצאת מכונת הדפוס
הזו. המכונה נרכשה על ידי מונטיפיורי
במסגרת מימון פרויקט ההקמת בית
הספר לתיאטרון ירושלים. המכונה
מיוצרת בלונדון בשנת 1827. הייתה
בגובה 1.8 מטר ונמשקלה כ-100 ק"ג.

כצעד ראשון לקראת תכנית ההבראה של היישוב ערך מונטיפיורי מפקד אוכלוסין בקרב יהודי ארץ ישראל. מפקד זה תאם את צורת החשיבה ואת ההתנהלות של הקולוניאליזם הבריטי, שראה במפקדי אוכלוסין צעד תכנוני חשוב. המפקד, שהושלם ב־1839, היה הראשון בחמישה מפקדים שהזמין מונטיפיורי (ראו בהרחבה במדור 'מנבכי הארכיון').

מתוצרת הארץ

בהתאם לתפיסה שרווחה אז בקרב נדבנים ועסקנים רבים החליט מונטיפיורי לעודד את יצרנותם של תושבי הארץ. פעולתו הראשונה בתחום זה נעשתה כבר בביקורו השני בארץ ב־1839, כאשר הביא עמו מכבש דפוס חדש בעברית ובלועזית למדפיס העברי ישראל ב"ק לצורך פתיחת בית דפוס בירושלים. ב"ק היה מדפיס נודע בגליל, אך התנכלות הערבים למפעלו כמעט רוששה אותו. מתנתו של מונטיפיורי אפשרה לו להדפיס ספרים ועיתונים במשך שנים רבות וסיפקה פרנסה למשפחות יהודיות בירושלים.

בשנות הארבעים הציע מונטיפיורי ללמד את צעירי היישוב אריגה וטוויה. הדבר הכעיס את הקנאים בירושלים שראו בכך ניסיון לדחוף צעירים להשכלה ולחינוך מודרני במסווה של לימוד מלאכה. לאחר דין ודברים הוסכם כי מונטיפיורי יממן את הכשרתם של שלושה צעירים שנבחרו בקפידה – מרדכי סלומון, בנו של הרב אברהם שלמה זלמן צורף; ניסן ב"ק, בנו של ישראל ב"ק; ויצחק פ"ח רוזנטל – וב־1845 הם נסעו לאנגליה. בשלב כלשהו הם הסתכסכו עם מונטיפיורי ובסופו של דבר הכשרתם לא עברה לפסים מעשיים. ב־1854 פתח מונטיפיורי בית חרושת לאריגה ברובע היהודי בהנהלתו של מומחה נוצרי אירי. הציוד הובא מחו"ל והמפעל סיפק פרנסה ל־15 משפחות יהודיות, אך יחסים מעורערים בין המנהל לעובדים הביאו להשבתת המפעל כעבור שנה. מונטיפיורי החזיר את המנהל לאנגליה ושלח במקומו יהודי נעים סבר ומומחה בטוויית יציציות. עד מהרה הסתבר כי המנהל החדש אינו מבין דבר באריגה ואינו יודע מה לדרוש מעובדיו. התפוקה צנחה פלאים והסחורה הירודה הייתה יקרה להחריד. כעבור שנתיים נוספות נסגר המפעל, וכל שנותר בירושלים מהאפיזודה הקצרה היה המנהל היהודי שנותר לדור בה ונודע עד יום מותו בשם 'הפבריקנט'.

במהלך עריכתו של המפקד הראשון פנו צעירים מהיישוב למונטיפיורי ביוזמות כלכליות. מרדכי סלומון הגיש לו אז תזכיר מפורט על האפשרויות הגלומות בפיתוח העבודה החקלאית, ויהודים מצפת ומטבריה חתמו על מסמך המאשר כי ייאתו לעבוד

ניסיון חקלאי כושל. עץ התפוז הנטוע כיום בגני יהושע בתל אביב הוא השריד האחרון מהפרדס שקנה מונטיפיורי צילום: אבישי טייכר

במהרה בשל חוסר ניסיונם של האיכרים ובשל קשיי בצורת, והחלקות ננטשו תוך שנים מעטות. באותו ביקור רכש מונטיפיורי מהרב יהודה הלוי מרגוזה, רבה של יפו, פרדס גדול ובו 1,400 עצים. הרב נטע את הפרדס במו ידיו, עם אחדים מחבריו, ב־1842 מצפון ליפו. גודל החלקה היה כמאה דונם ובשלב הראשון ניטעו בה למעלה מ־5,000 עצי פרי, כמחציתם עצי הדר. מונטיפיורי הועיד את הפרדס לפרנסת צעירים יהודים וקיווה שחלק מהרווחים יוקדש ללומדי תורה בירושלים. המקום הוחכר לשני זכיינים יהודים, אך הפועלים הבלתי מנוסים גררו אחריהם הוצאות מרובות וגרמו נזקים ליבול. בנוסף לכך השחיתו השכנים הערבים לעתים תכופות את העצים, ובמסעו השישי ב־1866 מצא מונטיפיורי את הפרדס נטוש ועזוב. הוא לא אמר נואש ושכר פועלים מקרב הקהילה המערבית בירושלים לצורך שיקום המקום, אך בשל סכסוכים בינם לבין החוכרים הדבר לא צלח. ב־1894, תשע שנים לאחר מותו של מונטיפיורי, נמסר הפרדס לחברת 'כל ישראל חברים', וזו הסמיכה את הנהלת בית הספר מקווה ישראל

בחקלאות בתמיכתו. בעקבות זאת החליט מונטיפיורי לעודד את היישוב לעבודה חקלאית, ובביקורו השני בארץ ישראל ב־1839 כתב ביומנו:

בטוחני שאם יוכתרו תכניותיי בהצלחה יפקדו האושר והשפע את ארץ הקודש ... והיה אם תאושר בקשתי זו אייסד בעזרת ה' עם שובי לאנגליה חברה לעיבוד האדמות ולעידוד שיבתם של אחינו מאירופה לארץ ישראל (שלמה אומברטו נכון, 'חיים בשרות היהדות – סיר משה מונטיפיורי', עמ' 66).

בסופו של דבר לא הוקמה כל חברה, אך מונטיפיורי דאג לגייס תורמים להקמת 'הקרן למען ארץ ישראל' (Holy Land Appeal Fund) במטרה לסייע לחקלאי היישוב.

בביקורו הרביעי בארץ ב־1855 מימש מונטיפיורי את נכונותם של היהודים מצפת ומטבריה, ושל משפחות נוספות מפקיעין, לעסוק בחקלאות. הוא רכש עבורם חלקות אדמה בגליל וסיפק להם בהמות וורעים. הפעילות החקלאית שהחלה במרץ רב כשלה

Wanted,

FOR the Holy City of JERUSALEM, a JEWISH MILLER who thoroughly understands the working of a Windmill with self-acting sweeps, DRESSING the STONES, and the requisite adjustment of a Flour-machine working with a Wired Cylinder and revolving brushes.

Applications by letter, giving references respecting ability moral and religious character, &c., to be addressed to Alexander J. Montefiore, Esq., Alliance Office, Bartholomew-lane, London.

לטפל בו. אולם גם בית הספר לא הצליח להפיק רווח מהפרדס, ובסופו של דבר הוא נעקר ב-1922. על שטח הפרדס נבנתה שכונת מגורים שנקראה 'שכונת מונטיפיורי'. כל שנותר מהפרדס הוא עץ תפוזים אחד שעמד במשך שנים בלב השכונה. העץ הועבר ב-1981 לגן הטרופי בגני יהושע, שם הוא נותן פירות עד היום.

תיקונים וקנאים

לצד קשיי הכלכלה שת מונטיפיורי לבו גם לצרכים דחופים אחרים של היישוב, ובהם הצורך ברפואה מתקדמת. התחלואה בארץ ישראל במאה ה-19 הייתה כה קשה עד כי 80% מהילדים בעיר לא הגיעו לשנתם החמישית. המיסיון האנגלי ניצל את המצוקה ופתח ב-1837 בית חולים שהציע ליהודים טיפול איכותי בחינם, אך במקביל חשף אותם לתכנים נוצריים (ראו: תמר הירדני, "לא בבית קברנו", גיליון 29). בביקורו בירושלים ב-1839 הציע מונטיפיורי לפתוח בירושלים בית חולים יהודי מתחרה שינוהל על ידי רופא מוסמך ושהשירות בו יינתן חינם. תכנית זו סוכלה על ידי 'איגוד הפקידים והאמרכלים' בראשותו של צבי הירש להרן החרדי שהתנגד לכל ניסיון להכניס מודרניזציה לירושלים. להרן כתב לחכם באשי, הרב אברהם גאגין:

בחדעה שהתפרסמה בעיתונות באנגליה נכתב: "דרוש טוחן יהודי לעיר הקודש בירושלים אשר מבין בהפעלת טחנת רוח". את קורות החיים התבקשו טוחנים פוסטציאליים לשלוח למשרד של אלכסנדר מונטיפיורי, קרובו של סר משה

מונטיפיורי שלח לירושלים רופא, שילם את דמי נסיעתו ואת עלות שהותו, וכן את רכישתם של מנשרים כירורגיים מתקדמים, ציוד לבית המרקחת ותרופות

לבנות ברובע היהודי. במסעו הרביעי לארץ הנך אפוא מונטיפיורי את בית הספר היהודי הראשון לבנות. רבים מנכבדי העיר נכחו בטקס, ולמוסד החדש נרשמו מאות בנות, רובן מהמשפחות המיוחסות של העדה הספרדית. בבית הספר היה מקום לכמאה בנות בלבד והן חולקו לחמש כיתות. עד מהרה נתקל מונטיפיורי בהתנגדות חריפה של קנאים אשכנזים בירושלים שהאשימו את בית הספר בהפצת אפיקורסות ובהוצאת הנערות לתרבות רעה. רק בהתערבותו של הרב ישעיה ברדקי נרגעו הרוחות, אולם תכנית הלימודים הוגבלה מאו ללימוד קריאה וכתיבה, תפילה ומלאכות בית בלבד. למען הסר חשד נכתב בראש פנקס בית הספר:

בית הספר ללימוד את בנות אחינו בני ישראל היושבים בארץ הקודש להתפלל מתוך הספר ולרעת את אלוהי ישראל בלב ובנפש (מרכזי אליאב, 'ארץ-ישראל ויישובה במאה הי"ט, 1777-1917', עמ' 199).

למרות השקעתו הרבה של מונטיפיורי בבית הספר הידרדרה רמת הלימודים בו עד כדי כך שרבים מההורים הוציאו את בנותיהן ממנו והוא נסגר כעבור שנתיים.

אבות הכישלון

מונטיפיורי השקיע אלפי לירות שטרלינג בארץ, יום והקים מפעלים רבים, אך רק מעטים מהם הצליחו לפרנס את בעליהם ורובם לא שרד יותר משנים ספורות. למעשה, תכנית ההבראה הכלכלית שיוזם מונטיפיורי נחלה כישלון חרוץ, וגם יוזמותיו בתחום החינוך והרפואה זכו לאחרית דומה, והשאלה היא מדוע.

אנשי היישוב החדש סברו כי הגורם לכישלון היה עצלותם לכאורה של אנשי היישוב הישן. הם אף טענו זאת באוזני מונטיפיורי בעת ביקורו האחרון בארץ ב-1875, אך מונטיפיורי התנגד לטענה מכל וכל ואמר:

יהודי ירושלים ובכל חלק של ארץ הקודש עובדים יותר וחרוצים יותר מיהודים רבים באירופה, אחרת איש מהם לא היה נשאר בחיים. אך כאשר העבודה אינה משתלמת די צרכה, כשאין שוק לתוצרת הארץ, כאשר נפגעים מרעב, מגפות ופורענויות אחרות עלינו הישראלים ... חייבים לצעוד קדימה, להושיט עזרה ולהרימם ממצבם האומלל (שם, עמ' 201).

אין להאמין בדתיות הרופאים. הם יזרעו זרע המינות חס וחלילה, וגם אם ירפאו הגופים יחליאו הנפשות ואין לך רעה גדולה מזו ... הרי טוב ביותר שלא לבנות בית חולים גדול כלל אלא להוסיף עזרה וסעד לחולים בבתיהם (מובא בתוך: שפרה שוורץ, "מלחמת בתי החולים", עת-מול 160, תשס"ב, עמ' 5).

התנגדותו של להרן אילצה את מונטיפיורי לסגת מתכניתו. אולם הצורך בשירותי רפואה יהודיים גבר, וב-1844 קיבלה ההנהגה הירושלמית את הצעת מונטיפיורי, למרות התנגדותו של להרן, ואפשרה לו לפתוח מרפאה ברובע היהודי. מונטיפיורי שלח לירושלים רופא, מימן את דמי נסיעתו ואת עלות שהותו, וכן את רכישתם של מכשרים כירורגיים מתקדמים, ציוד לבית המרקחת ותרופות. יוזמה זו הייתה רק סנונית ראשונה בתחום הרפואה היהודית, וכעבור עשר שנים פתחה משפחת רוטשילד בית חולים גדול ברובע היהודי. מונטיפיורי עצמו תכנן להקים בית חולים מרווח על שטח אדמה שקנה מחוץ לחומות העיר העתיקה, אולם לבסוף שינה את תכניתו והקים שם את משכנות שאננים. בתום 15 שנות פעילות סגר מונטיפיורי את המרפאה היהודית הראשונה שהוקמה בירושלים ומהמבנה המקורי לא נותר זכר.

התנגדות הקנאים בירושלים לכל דבר מודרני הביאה את מונטיפיורי לנהוג בוהירות ולהבטיח את הסכמתם של הרבנים לכל פעולותיו למען היישוב. בהסתמכו על ניסיונות נפל של אחרים הוא שיער כי יקשה עליו להתערב בחינוך הילדים שנראה בעיניו מיושן וירוד ביותר, ולכן שמח כאשר פנה אליו החכם באשי חיים נסים אבולעפיה בבקשה לפתוח בית ספר

החותם של חברת כרם משה מונטיפיורי ויהודית. החברה נוסדה לצורך רכישת המרקח להקמת משכנות שאננים שנעשתה מכספו של יהודה טורא

שכונת ימין משה וטחנת הרוח שלצדה הפכו לאחר מסמליה של ירושלים המתחדשת. ימין חשה בשלג באדיבות פלאש 90

שכונה בהתפתחות. שלבים שונים בהתפתחות משכנות שאננים וטחנת הרוח הסמוכה לה

ההיסטוריון מרדכי אליאב טען בספרו 'ארץ-ישראל ויישובה במאה הי"ט, 1777-1917' כי אחדים ממפעליו של מונטיפיורי נכשלו בשל הערכות שגויות של צורכי השטח ובשל הימנעות מהסקת מסקנות מעשיות לאחר מעשה. העובדה שהמפעלים מומנו ותוחזקו ברובם באופן שוטף על ידי מונטיפיורי הפכה את הסיוע לחיבוק דוב, שכן העוסקים במלאכה קיבלו את משכורתם בכל מקרה ולכן לא הייתה להם מוטיבציה לדאוג להצלחת המפעלים ולשימור פרנסתם. תופעה דומה קרתה למפעליו של הברון רוטשילה, אלא שהוא התעורר בזמן והעביר את המושכות לידי חברה מקצועית ששינתה את התמונה.

אליאב טען עוד כי נאמנותו הרבה של מונטיפיורי לרבנים, עד כדי ביטול דעתו בפניהם ללא עוררין, סיכלה את חלומו להטמיע אורה חיים מודרני ביישוב ולעודד את הציבור ליצרנות. כך למשל, כאשר הקציב מונטיפיורי מאתיים לירות שטרלינג ללימוד ערבית ביישיבת 'עץ חיים' במטרה לאפשר לתלמידים להתערות באופן מוצלח יותר בחיי המסחר בירושלים, אילצו הקנאים את המנהל להחזיר את הכסף. אליאב העריך כי הצלחתו של מונטיפיורי בתנאים אלה הייתה מראש חסרת סיכוי.

מונטיפיורי היה מודע לנוק שגרמו לו הקנאים,

מיוזמותיו
העסקיות של
מונטיפיורי בארץ
ישראל לא נותר
כיום דבר, למעט
טחנת הרוח
במשכנות שאננים
ששוקמה וחודשה
לאחרונה

בשנת תשי"ז הנפיק השירות
הבולאי בול לרגל 150 שנה ליציאה
מחומות העיר העתיקה בירושלים.
במרכז הבול ציור ישן של משכנות
שאננים ושל טחנת הרוח, ובשולי
דיקונותיהם של משה מונטיפיורי
ויהודה מורא

לא נותר כיום דבר, למעט טחנת הרוח במשכנות
שאננים ששוקמה וחודשה לאחרונה. מהשקעותיו
האחרות בארץ נותרו היום רק ארבע: החדר שהקים
בצמוד לקבר רחל במסעו השני לארץ ב-1839, ושלוש
השכונות שהספיק להקים בירושלים בחייו: משכנות
שאננים, מזכרת משה ואהל משה. למרות כישלונותיו
האמין מונטיפיורי כי היהודים עתידים לשוב לארץ
אבותיהם ולחדש בה את חייהם הלאומיים. בערוב ימיו
הוא סיכם את חזונו במלים אופטימיות:

אני סמוך ובטוח שאמנם כך יהיה. היה זה חלומי
מאז ומתמיד, ואני תקווה שהוא יתגשם ביום מן
הימים, כשלא אהיה כבר בין החיים (מובא בתוך:
שלמה אומברטו נכון, 'חיים בשרות היהדות – סדר
משה מונטיפיורי', עמ' 80-81).

לקריאה נוספת:

מרדכי אליאב, 'ארץ ישראל ויישובה במאה הי"ז, 1777-1917', כתר 1978,
עמ' 202-195. מיכל בן יעקב, 'מפקדי מונטיפיורי וחקר היהודים באגן הים
התיכון', 'פעמים' 107, יד יצחק בן צבי תשס"ז, עמ' 149-117. שושנה הלוי,
'פרדס מונטיפיורי', 'קתדרה' 2, יד יצחק בן צבי תשל"ז, עמ' 153-167;
אליעזר רפאל מלאכי, 'לתולדות בית האריגה של מונטיפיורי בירושלים',
'פרקים בתולדות הישוב הישן', הקיבוץ המאוחד תשל"א, עמ' 150-167.

ולכן ערך משאל בין הרבנים לקראת ביקורו האחרון
בישראל ב-1875. מטרתו הייתה לשמוע את עמדת
הרבנים באשר לדרכים שבהן יוכל לחלץ את היישוב
היהודי מהעוני שבו הוא שרוי, ולסייע לאלה שאינם
מסוגלים ללמוד תורה יומם ולילה ומבקשים להתפרנס
בכבוד. מהתשובות השונות שקיבל, גם אם נוסחו
בהיסוס, עלה כי הרבנים מכירים בכך שמלאכה
והתיישבות הן הפתרון, בעיקר כאשר כספי החלוקה
הלכו והצטמקו. מונטיפיורי פרסם את תוכן התשובות
בעיתונות העברית בארץ בצירוף קול קורא:

עתה בא הזמן ושעת הכושר היא לכל איש מישראל
... שיתמוך בידי אלה הנכונים להפיץ בין היהודים
עבודת האדמה ומלאכת יד וחרושת המעשה ... עתה
דבר נקל הוא לקנות אדמה כמעט בכל מקום בארץ
ישראל במקח השווה, ויכולים אנחנו לרכוש שטחי
אדמה בכמות הדרושה לנו (מובא בתוך: חן-מלך
מרחביה, 'קולות קוראים לציון', עמ' 130).

למרבה הצער גם קול קורא זה לא עורר את הציבור,
ומגשימי התעשייה והחקלאות עשו זאת בכוחות
עצמם או בסיוע אחרים, ולא בסיועו של מונטיפיורי.
מיוזמותיו העסקיות של מונטיפיורי בארץ ישראל